

Márton László

Négy pillanat

TAR SÁNDORRÓL, UTÓLAG

Összesen négy ízben találkoztam Tar Sándorral az élet folyamán. Egyszer beszélgettem vele, háromszor nem.

A beszélgetésre 1994 kora őszén került sor, az ő debreceni lakásán. Előzőleg írtam az *Ennyi volt* című könyvéről egy kritikát az *Alföldbe* [1994/7]. Lehet, hogy nem volt eléggé mélyreható ez az írás, talán túlságosan lekötötték figyelmemet a tartalmi jellegzetességek, ahelyett, hogy a prózapoétikai ismérveket tártam volna fel; Tar mindenestre örült neki. Levelet kaptam tőle, amelyben Debrecenbe hívott, hogy beszélgessünk, én pedig vonatra ültem. Nemcsak miatta, de ez most mindegy.

Szerényen berendezett panellakásra emlékszem, ahol egy középkorú asszony is volt. Magától értetődőnek tartottam, hogy ő Tar élettársa. A beszélgetés nagyobb részt a házigazdáról, olvasmányairól és NDK-beli tapasztalatairól szólt. Meglepett, milyen széles körű műveltsége van. És volt még valami, amit nehezen tudnék szavakba foglalni; a személyiség nyugtalanító kisugárzása. Ezen a derűs szeptember végi délutánon vált számomra világossá, hogy ő egy nagyformátumú író, akire folyamatosan oda kell figyelni.

Utólag mégis elégedetlen vagyok ezzel a beszélgetéssel. Mindenről szó volt, csak a lényegről nem, arról, ami őt ténylegesen foglalkoztatta akkoriban, pályája emelkedő szakaszán: belső bizonytalanságáról, kiszolgáltatottságáról és elszigeteltségéről. Nincsenek illúzióim: nem hiszem, hogy hajlandó lett volna megnyílni előttem, még a sokadik beszélgetés után sem, amennyiben sor került volna továbbakra, nemhogy az első és egyetlen alkalom során.

Úgy sejtem: bukására folyamatosan készülődött, írói felemelkedésével párhuzamosan. Erről nem lehetett volna beszélgetni vele, akkor sem, ha sokkal tudatosabban, jobban értesülve vagy értesülések híján jobb ösztönökkel készülök a találkozásra.

A hozzá vezető útra nem emlékszem. Ennek az a magyarázata, hogy egy kétnapos *Alföld*-rendezvényen vettem részt, onnét mentem át hozzá, és hazafelé indulóban tőle jutottam ki a vasútállomásra. Erről viszont pontos emlékem van. Azt mondta ugyanis: „Messze van az állomás. Majd a fiam kivisz kocsival.” Meglepődtem. Nem is tudtam, hogy van neki fia. Csakugyan előkerült egy fiatalember, beültetett egy kissé rozszant Ladába, majd az állomásnál szívélyesen elbúcsúzott tőlem.

Ez egy.

*

1986. június 2-án, egy hétfői napon adta át Jovánovics Miklós, a Magvető újdonsült igazgatója a kiadó nívódíjait. Tar Sándor is, a jelen sorok írója is a díjazottak között volt. Mindketten a második könyvünkért kaptuk a díjat: ő a *Mért jó a póknak?* című elbeszéléskötetért, én a *Menedék* című regényért. Ő akkor negyvenöt éves volt, én huszonhét. A két könyv érettségi foka is lényegesen különbözött. Az elbeszélő

egyik nagy dilemmája, hogy egyrészt le kell győznie hőseit, máskülönben a fejére nőnek, másrészt hagynia kell, hogy az írásművön belül folyamatosan erősödjének, máskülönben elvesz a mű tétje. Tar erősebb hősökkel viaskodott rosszabb elbeszélői pozícióból, mint én, mégis győztesként került ki az alkotói folyamatból. De ezt a problémát csak most látom viszonylag tisztán, akkor sejtelmem is alig volt róla.

Tarral akkor vagy egyáltalán nem beszéltem, vagy legfeljebb gratuláltam neki néhány semmitmondó fordulat kíséretében.

Koranyári nap volt, verőfény és meleg. Erre emlékszem. És még három mozzanatra: Jovánovics Miklós fehér ingére, a titkárság vezetőjének, egy középkorú szőke hölgynek a fekete harisnyáján látható mintázatra, annak cirádaira, végül pedig Tar Sándor pillantására. Ebben a pillantásban vegyült a rettegés, az idegenkedés, valamint – Gottfried Benn szavával – a „sztratoszféráktól szétlőtt, elveszett Én” reménytelensége. Pedig bizonyára örült a díjnak.

Miközben írtam a fentieket, a biztonság kedvéért levettem a polcra a *Mért jó a póknak?*-ot, és látom, hogy nem 1985-ben, hanem 1989-ben jelent meg, és nem a Magvetőnél, hanem a Szépirodalminál. Így tehát vajmi kevésbé valószínű, hogy Tar erre a könyvére nivódíjat kapott a mondott időpontban az említett kiadónál. Lehet, hogy ez a találkozás meg sem történt. Valamilyen oknál fogva mégis ott él az emlékezetemben, és ebben az értelemben mégiscsak létezik.

Ez kettő.

*

1999 október harmadik hete volt, a napot nem tudom, amikor Tar Sándor felbukkant a Frankfurti Könyvvásáron. Erről csak egészen homályos emlékeim vannak. Egy hamuszürke arc ködlik fel. Valaki, talán Budai Katalin mondta, hogy Tar nem fért fel a repülőgépre, ezért busszal érkezett, késve. Akkor már tudta, amit pályatársai még nem tudhattak a frankfurti tülekedésben, hogy küszöbön áll a bukása. Rémlík, hogy volt egy pódiumbeszélgetés a kortárs magyar prózáról, amelyen részt vettem. A beszélgetést Szirák Péter vezette. Ha tévesen emlékszem, igazítson ki. A pódiumon Tar Sándor is jelen volt, de nem szólt egy szót sem. Ha mégsem volt jelen, vagy ha jelen volt, és hozzászólt, akkor ez is kiigazításra szorul.

Arra viszont pontosan emlékszem, hogy a pódiumbeszélgetés után Ludwig Hartinger, a salzburgi *Literatur und Kritik* szerkesztője súlyos szemrehányást tett. Hogy én, alig negyven évesen, itt vagyok Frankfurtban, az „Ungarnschwerpunkt” kellős közepén [ez a német kifejezés azt jelenti, hogy abban az évben Magyarország volt a díszvendég], megjelent a regényem németül, kaptam rá egy csomó dicsérő kritikát, és – csapott le Hartinger – amikor a moderátor a kortárs magyar irodalomról beszél, én tüntetően fölfelé nézek! Csakugyan fölfelé néztem, de nem gögből vagy nagyképűségből, hanem azért, mert Tar Sándor láttán vagy inkább közelségének érzetétől egy ma is nehezen leírható, borzalmas érzés fogott el. Azt éreztem, hogy baj van, de nem tudtam volna megmondani, miféle és miért.

Néhány héttel később megtudtam. Tar Sándor az *Élet és Irodalom* 1999/45. számában [november 12.] feladta magát. Most, miközben írtam a fentieket, újraolvastam ezt a Kenedi Jánosnak címzett, október 30-ra keltezett nyílt levelet. Nem szeretném

mai szemmel, mai tudattal értékelni. Megtettem ezt akkor, azon melegében, meg is jelent az ÉS 47. számában [november 26.]. Most csak ennyit mondok: egyszerre megrendítő és szálnalmas. Hogy ezt mégis kiegészítsem olyasmivel, amire akkoriban nem gondoltam: ha a kényszerű önfeladás gesztusát leszámítjuk, az egész kolumnás levélből egy rosszul megírt, összecsapott novella marad. Az író és a hozzá közel álló én-elbeszélő nem tud mit kezdeni életrajzi hősével. Cselekedeteit nem tudja sem elmesélni, sem előkészíteni, sem pedig más cselekedeteivel összefüggésbe hozni. Ugyanakkor hiányzik a szerző és az életrajzi hős közötti – vallomásos szöveg esetében kiváltképp szükséges – távolságtartás. A levél írója, manifeszt szándékával ellentétben, a címzett és rajta keresztül az olvasó szálnalmát igyekszik felkelteni.

A magyar közélet, a magyar társadalom a III/III-asként kompromittálódott közéleti szereplők ügynökmúltjával mindmáig nem tud mit kezdeni, és ez folyamatosan igen sok kárt okoz. Többek között ezzel magyarázható a magyar demokrácia közelmúltbeli eróziója. Egyes személyek lebuktatása vagy coming outa kényszerítése nem pótolja a rendszer működésének teljes körű feltárását. A beszervezett, együttműködő civilek mögött ott álltak a tartótisztek, akiknek személyiségéről, tevékenységéről ma is jóval kevesebbet tudunk, mint az előbbiekről, holott róluk sem tudunk sokat, azt is csak esetlegesen. Továbbá ott állt az állampolgárok megfigyelésére, megfélemlítésére, megszarolhatóságára irányuló koncepció. Ez részint szovjet mintát követett, részint a felvilágosodásig visszanyúló, itthoni spicli hagyományon, besúgó kultúrán alapult.

Ezek után a lehető legrövidebb utalást teszem arra, hogy „tmb” vagy „ügynök” csak a szó absztrakt értelmében létezik. Valójában egészen különböző jellemeket, sorsokat, életpályákat kell nem annyira látnunk, inkább elképzelnünk. Miközben a beszerkezés, beszervezettség éppen a maga absztrakt mivoltában tudott – és a tovább élő múltra való tekintettel, tud ma is – létezni.

Ha Tar Sándor alakját, azon belül ügynökmúltját felidézzük, több ellentmondásba ütközünk.

Az egyik az, hogy az állampolgári bukás nem biztos, hogy írói kudarcot is jelent. Tar Sándor esetében biztosan nem. 1999 után írt novellái ugyanolyan értékesek, mint a bukás előtti kötetek, *A mi utcánk* és a *Lassú teher* anyaga. Viszont az írói kiválóság nem ad felmentést az állampolgári gyarlóság alól. Ez pedig nemcsak az ügynökmúltra vonatkozik, hanem a folytatására is, arra, hogy nem vallotta be, amíg le nem lepleződött, és végképp nem tett részletekbe menő, feltáró vallomást.

Az érdekelték közül sokan arra számítottak vagy számítanak, hogy meghalnak, mielőtt szegyenük kiderül. Tudok eseteket, amikor ez a számítás bevált. Egy nagyszerű művész, miközben szörnyű betegségben haldoklott, egyúttal versenyt is futott az idővel; megnyerte a versenyt. Mások öngyilkosságot követtek el, és évtizedekbe telt, mire kiderült, hogy kétségbeesett cselekedetükben ez a motívum is közrejátszhatott.

Olyan esetről is tudunk, amikor a jelentések szerzője időben meghalt [bizony ám: a szerzőség poétikai problémája ezen a téren is fölmerül, különös tekintettel a „szerző halála” néven emlegetett tüneményre], és így megúszta a megszegyenülést, viszont ennek súlya utóbb a fiára zúdult. Csak a rend kedvéért: Esterházy Mátyasra és Péterre, utóbbinak *Javított kiadás* című könyvére utaltam. Nem tartom kizártnak, hogy E. P. betegségében, majd korai halálában közrejátszott a könyvben leírt trauma is. Ennél azonban fontosabbnak tartom, hogy volt ereje és bátorsága leírni, szavakba

foglalni. Lehet, hogy a könyvben sok a dadogás és a görcsös erőlködés, plusz még némi önsajnálát is van, de mégiscsak elmondott valami lényegeset. A *Javított kiadás* nem annyira írói, sokkal inkább állampolgári teljesítményként jelentős.

Ez az, amire Tar Sándor nem volt képes és talán nem is törekedett. Nem tudom, volt-e félnivalója az egykori szereplőktől, veszélybe sodorta volna-e magát, ha részletekbe menően, személyekre szólóan előadja beszervezésének és ügynöki foglalkoztatásának történetét. Esetleg arról is számot adhatott volna: mit gondolt, miközben elárulta segítőit és barátait? Lehet, hogy nem is tartotta őket barátainak. Talán bizony idegenkedett pesti értelmiségi bennfentességüktől. De még az is lehet, hogy nem bírta mindezt elmondani. Nem voltak meg hozzá a szavai, betűi, kötőjelei. Ez esetben viszont az állampolgári gyarlóság igenis írói kudarcot is jelent: Tar nem tudta vagy nem akarta végrehajtani bukása utáni legfőbb írói feladatát, a tanúságtételt, Bahtyin kifejezésével, a számadó vallomást.

Ez is egy súlyos ellentmondás: most azt állítom, hogy a bukás írói kudarcral is járt, holott nemrég az ellenkezőjét állítottam. Tudniillik mindkét állítás igaz. Amikor a megírás tárgya, a mindenkori páriálét nem tartalmaz életrajzi mozzanatok, olyankor az író kitűnően elboldogul nyomorult szereplőivel. Pontos arányérzék mutatkozik, amint a valóságreferenciákat és a többi realiztikus(nak ható) mozzanatokot ötvözi a groteszkkal, a satírával, olykor a fantasztikus imaginációval is. Amikor életrajzi szereplővel kellett volna megtennie ugyanezt, az bizonyára nem sikerült. Ha ugyan valaha is megpróbálkozott vele.

Igen, tudom: Esterházy Péternek óriási írói kapacitását latba vetve is nehezen ment a farbák kitergetése. Pedig neki nem is önmagáról kellett számot adnia, hanem a fenntartásokkal is szeretve tisztelt apáról, miközben az ő, E. P. szakmai és emberi tisztessége nem kérdőjeleződött meg. Az életrajzi hős [ezúttal a kompromittálódott személy csalódott és lesújtott fia] így is csak ügyvel-bajjal volt hitelesen megjeleníthető.

Az viszont, hogy Tar az adott helyzetben E. P. említett könyvével próbált takarózni, kevésbé megrendítő és nagyobb mértékben szánalmas, mint a Kenedi Jánosnak írt nyílt levél.

És itt a következő ellentmondás: szerintem nem volna helyes Tar Sándor vétkét kisebbíteni vagy mentegetni. Ügynöki tevékenysége feltáró vallomás híján utólag sem bocsátható meg, akkor sem, ha nem jókedvűből keveredett abba a nyilván szörnyű helyzetbe, amelyben jelenteni kényszerült. Még akkor sem, ha egy beláthatatlan és irgalmatlan apparátus részeként működött, azaz hagyta magát működtetni. Másfelől: már csak a magam kedvéért sem mondhatok le az irgalomról és a részvétről a tönkresilányított ember iránt. [Csak zárójelben: ugye világos, mi a különbség – ebben az esetben is – a szánalom és a részvét között? Valamint a kétféle beszédmód között: amikor állampolgárként, azaz honfitársként, és amikor íróként, azaz egy nemzedékkel fiatalabb pályatársként próbálok beszélni róla.]

Amit Tar Sándor íróként tudott, az éppen ez: a tönkresilányított, elrontott, megnyomorított ember analízise. Vergődésének, vonaglásának szemléltetése és közben az emberi létezés keretfeltételeinek pontos megragadása. Ehhez járul némi lokálkolorit: a leszakadó kelet-magyarországi peremvidék nyomorúsága, a Kádár-kori ipari helyszínek és az ezredvégi alföldi dzsumbujtelepek légköre. Ez a tudás, amely az ügynökmúlttól függetlenül is folyamatosan rombolta őt testben-léleken egya-

ránt, tette egyszersmind jelentős íróvá, egy maradandó értékű életmű alkotójává. Igen, tudom: a valóságreferenciák a Tar-életműben csak korlátozottan érvényesek. A gondolatkísérlet kedvéért egy pillanatra helyettesítsük be Tar Sándort egy száz évvel korábbi szerzővel, Tömörkény Istvánval: mintha az ő személyéről és műveiről beszéltem volna, az ő Tisza környéki lokálkoloritjáról és földhözragadt alakjairól. Csak persze Tömörkénynél nincs sem modern nagyipar, sem annak leépülése, sem népi demokratikus vagy posztkommunista nincstelenség. Ügynökműlt helyett pedig boszniai katonáskodás van. De a provincializmus és a világirodalmi nagyratörés egymásnak feszülése a rövid fesztávú epikában nagyjából ugyanaz.

Ez a tudás – visszatérve Tar Sándorra –, továbbá a velejáró életmód (létezésének keretfeltétele) ugyanakkor lehetetlenné tette, hogy szélesebb körű társadalmi műveltségre törekedjen, és ezáltal kijöhessen a mi utcánkból. Abszurdum volna, különösen utólag, ha azt kérném rajta számon, miért nem bújt ki a bőréből. A feltáró vallomáson kívül nem kérek rajta számon semmit. Inkább a Tar-recepció feladata volna, hogy a társadalmi látélet mimikrije alatt felfedezze az abszurdot, az action gratuite-et, a fantasztikumot, a valószínűtlen valóságosat és az akasztófahumort. A Tar Sándor-olvasás akkor fog termékenyen folytatódni, ha az elemzők megkülönböztetik az életműben az írói hitelességet a társadalomrajzi hitelességtől.

A személyes mítoszokat hizláló, irodalmon kívüli olvasásnak pedig egyetlen ellen-szerét látom: ha belátható időn belül készül egy megbízható, részletes kritikai életrajz.

Ez három.

*

2001-től egészen a közelmúltig az *Alibi* című, félévente megjelenő antológia vagy almanach szerkesztőségének tagja voltam. Tematikus számai voltak; a második szám, amely 2002 tavaszán jelent meg, a *Kert* címet viselte. Ebben jelent meg Tar Sándor *A rosszlábú Várad kertje* című elbeszélése, utolsó éveinek egyik legkiválóbb írása. Nem mesélem el, miről szól, sem azt, milyen eszközökkel érte el a szerző az írásmű erőteljes hatását. Elég annyit mondanom, hogy a legkonkrétabb, leginkább valóságreferenciális mozzanatoknak van a legerősebb szimbólumértékük. Ilyen a címszereplő csonkasága: a saját maga állította csapdába lépett bele, a sebet elhanyagolta, fél lábfejét amputálták. És ilyen a szomszédal közösen fogyasztott kutyahús: félig szegény, félig már büszkeség. Mindkettőjüknek, Váradinak is, Gulyásnak is ízlik, de lakmározás közben felmerül annak lehetősége, hogy egyszer majd egymás húsából is esznek. Egyik a másikéból.

Miközben írtam a fentieket, a teljesség kedvéért levettem a polcra az *Alibi* második számát, és elhűlve olvastam: „Hát te ki vagy, komám, kérdezte egyszer tőle már később, hetek múlva Gulyás, én, kérdezte akkor vissza Várad meghökkenve, mint akit pofon vágta, hogy én ki vagyok? Egy senki. Valamikor letett ide a Jóisten és ittlejettett.” A szomszéd pedig így szól két hosszú bekezdéssel később, amikor Várad lebukik a kutyahússal: „Hát látod, veled együtt én is azt eszem! Nincs abban semmi! Nem a mi szegényünk!” Általában nem tartom szerencsés módszernek a személyre vonatkoztatott olvasást, de vannak kivételek. Ez biztosan az.

A *Kert* bemutatója 2002 május végén vagy június elején volt a pesti állatkert mellett, a Bagolyvár étterem teraszán. Ahogy utóbb hagyományyá vált, a szerkesztő-

ség, Alexander Brodyval az élen meghívta a szerzőket és a közreműködő képzőművészeket. Tar Sándor is meghívást kapott. Eljött, ott volt. Bizonyára fontos volt neki, hogy valahová hívják, valakik látni akarják.

Akkor nem jutott eszembe, utólag merül fel bennem a kérdés: miből gazdálkodta ki a vonatjegy árát? Súlyos szegénységben élt. Másfelől az is igaz, hogy az *Alibi*-kötetbemutatókon Alexander Brody minden adminisztráció nélkül azonnal kifizette a honoráriumot azoknak a szerzőknek, akik eljöttek. Talán ez a szempont is szerepet játszhatott.

Odaléptem hozzá, köszöntem, kezet fogtam vele. Többre nem voltam képes. Nem vitt rá a lélek, hogy bármit is kérdezzek tőle. És nem tudtam elgondolni, mit mondhatnék neki bármi olyat, ami ne volna kíméletlenség vagy hamisság. Ma is csak találgathatnám, ha volna kedvem, mit gondolhatott 1999-es *ÉS*-beli cikkemről. Azt-e, hogy én is beletöröltem a cipőmet, mint akkoriban számosan? Vagy észrevette, hogy igyekeztem különbséget tenni... mik között is? Vagy esetleg akkor és ott már mindegy volt neki?

Normális körülmények között ezt megbeszélhettem volna vele. Normális körülmények között nem erről kellett volna vele beszélgetni.

Elkezdődött a műsor. Valaki, egy közéleti szereplő tett egy személyeskedő megjegyzést Tar Sándorra, nevének említése nélkül. Tényállítás volt, amelynek tartalmával nehéz lett volna vitatkozni, de az adott helyzetben megbélyegzés volt, semmi egyéb. Senki sem válaszolt, senki sem védte meg Tar Sándort. Elvégre nem is hangzott el a neve. Ő sem szólt semmit. Hozzászókkott, hogy belerúgnak.

Akkor láttam utoljára. Sohasem fogom elfelejteni sem az arcát, sem a tekintetét. Ez négy. És több nincs.

